

2. *Бутенко, В. І.* Розвиток кустарно-ремісничої кооперації України в період непу (1921–1928) / В.І. Бутенко // *История: Сборник научных трудов / Харьковский государственный университет.* – 1992. – Вип. 26. – С. 3–10.
3. *Василевський, К.* Основні шляхи розвитку промислової кооперації / К. Василевський // *Вісник промислової та промислово-кредитної кооперації України.* – 1930. – №3. – С. 4–10.
4. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 2. – Спр. 442. – Арк. 1.
5. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 904. – Арк. 2, 6, 34, 38, 47, 60, 61, 63, 132.
6. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 950. – Арк. 8.
7. *ДАХО.* – Ф.Р. – 845. – Оп. 3. – Спр. 1591. – Арк. 126.
8. *ДАХО.* – Ф.Р. – 869. – Оп. 1. – Спр. 213. – Арк. 13, 26.
9. *Динамика народного хазяйства Украины за 1921/22 – 1924/25 гг.* – Х., 1926.
10. *Зарудный, С.* Кустарно-промысловая кооперация на Украине. (Состояние, перспективы и нужды) / С. Зарудный // *Народное хозяйство Украины.* – 1923. – №4–6. – С. 214–228.
11. *Каплан, Д. А.* Кустарная промышленность Украины / Д.А. Каплан. – Х., 1922.
12. *Махоніна, О.* Становлення і функціонування кустарно-ремісничої промисловості міста Харкова в період непу (1921-1928рр.) / О. Махоніна // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць.* – 2012. – Вип.15. – С. 189–196.
13. *Нікітенко, К. В.* Боротьба партійно-господарських державних органів за «радянське обличчя» промислової кооперації в Україні 1920-х рр. / К.В. Нікітенко // *Схід.* – 2006. – №2. – С. 65–68.
14. *Нізова, Л.* Промислова кооперація Радянської України в добу непу / Л.В. Нізова; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2003.
15. *Олянич, В. В.* Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР 20-х рр. ХХ ст. / В.В. Олянич // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.* – 2011 – № 939: Історія України. – Вип.14. – С. 65–70.
16. *Сборник постановлений о промышленной кооперации и кустарной промышленности.* – М., 1930.
17. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1925 г.* // *Бюллетень №16.* – Стаття 15.
18. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР.* – 1925. – *Бюллетень №30.*
19. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР.* – 1927. – *Бюллетень №23.*

УДК 94(=112.2:477.54)“18”:[008+37]

Німецька національна меншина Харкова в культурно-освітньому житті міста (XIX ст.)

Філатова Ольга

Філатова О. Є. Німецька національна меншина Харкова в культурно-освітньому житті міста (XIX ст.). Стаття присвячується вивченню проблем існування представників німецької національної меншини в Харкові XIX ст. в контексті тогочасних культурно-освітніх процесів. Досліджено вплив даної етнічної групи на розповсюдження ідей просвітництва, її вплив на розвиток освіти і культури регіону в окреслений період.

Ключові слова: національна меншина, Харківський університет, культурно-освітні процеси, євангелістсько-лютеранська община

Філатова О. Е. Немецкое национальное меньшинство Харькова в культурно-образовательной жизни города (XIX в.). Статья посвящается изучению проблемы существования представителей немецкого национального меньшинства в Харькове XIX в. в контексте культурно-образовательных процессов того времени. Исследовано влияние данной этнической группы на распространение идей просвещения, ее влияние на развитие образования и культуры региона в очерченный период.

Ключевые слова: национальное меньшинство, Харьковский университет, культурно-образовательные процессы, евангелистско-лютеранская община

Filatov O. E. German minority in Kharkiv in the cultural and educational life of the city (XIX century)

The article is devoted to studying the problems being representatives of the German minority in Kharkiv XIX century in the context of cultural and educational processes. The effect of this ethnic group to spread the ideas of the Enlightenment and its influence on the development of education and culture in the region specified period of time.

Key words: national minority, Kharkov University, cultural and educational processes, Evangelical-Lutheran community

Входячи в ХХІ століття, як незалежна держава, Україна у спадок від минулого дістала доволі строкате етносоціальне суспільство, в якому на рівні з домінуючим корінним народом – українцями, співіснує понад 130 етноменшин. Така ситуація

ускладнює етнічне питання в державі, вимагає його детального дослідження, для конструювання об'єктивної політики уряду стосовно представників національних меншостей. Досягнення зазначеної мети значною мірою залежить від об'єктивного відображення історичного процесу, становища представників етнічних меншин України, зокрема німців. Впродовж різних історичних епох, вони залишались носіями власної етнічної самобутності, успішно співіснували, як з корінним народом, так із іншими спільнотами на теренах України. Німецька етнічна меншина залишила значний слід в українській культурі. Особливо це помітно впродовж XIX ст., у найбільш сприятливий час для представників німецької етнічної групи в нашій країні. Проілюструвати дану тезу, найбільш яскраво можна на прикладі великих міст, зокрема губернських центрів, одним з яких був Харків – значний торгівельно-ремісничий осередок, а згодом науковий і культурний центр, що і приваблювало німецьких переселенців, вагому частку яких складала інтелігенція.

На даному етапі розвитку історичної науки, зазначене питання проілюстроване зазвичай уривчато і однобоко, розкривається в контексті загальної історії міста Харкова. Ця тенденція простежується, як в дореволюційній [1; 2], так і в сучасній літературі [10; 22; 32] присвяченій історії міста. Разом з тим, у загальних працях присвячених питанню німецької національної меншості України [5; 11], увага акцентується на німецьких общинах Наддніпрянської і Південної України, випускаючи з уваги Слобожанщину, зокрема Харків. Тож, недостатня наукова розробка зазначеної проблем зумовила необхідність більш детального дослідження історії існування німецької національної меншості Харкова в контексті її впливу на культурно освітній аспект розвитку міста і регіону в цілому.

Основними джерелами для детального розгляду окресленої проблеми є матеріали Державного архіву Харківської області (ДАХО), перепис населення [20], статистичні видання [12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 28; 29; 30], а також мемуари [21].

Спираючись на зазначену вище джерельну базу, авторка ставить собі за мету комплексно дослідити роль і місце німецької спільноти в культурно-освітніх процесах Харкова XIX ст.

Перші згадки про німців, які проживали в Харкові, датуються кінцем XVIII ст., проте вони дають лише інформацію стосовно кількості представників даного етносу (36 осіб), їх релігійної приналежності, не уточнюючи їх роль в різноманітних сферах життя міста, включно з культурно-освітньою [12, с. 64]. За даними губернатора І. І. Бахтіна за 1804 р., що були надані міністру внутрішніх справ, в місті проживало вже більше 200 німців на 9 тис. мешканців Харкова [2, с. 139].

Проте їх кількість значно зросла з відкриттям у місті Харківського Імператорського Університету у 1805 році, саме ця подія нерозривно пов'язує представників німецької національної меншини з культурними і освітніми процесами регіону.

Перші документальні наміри російського уряду стосовно створення університету в Харкові датуються 1803 і 1804 роками: «Попередні правила народної освіти» від 24 січня 1803 року і Затверджувальна грамота та Статут підписані 5 листопада 1804 року [27, с. 16]. Слід зауважити, що визначена у «Попередніх правилах...» система освіти, запозичила деякі елементи німецької університетської освіти, а саме властиву останній автономію, що яскраво ілюструє статут 1804 року, декларуючи автономію Харківського університету і окремий соціальний статус його службовців, що передбачало право на самоврядування, контроль над підвідомчими навчальними закладами, цензуру на території відповідної навчальної округи, а також право суду над службовцями свого відомства та їхніми родинами, наявність власної поліції, звільнення від митних податків і воїнських постойів, виборність всіх без винятку посадових осіб та колегіальність в управлінні згори до низу, право встановлювати власні стандарти навчального процесу та наукової діяльності, право надання державних посад, ступенів і чинів [27, с. 17]. Проте автономія університету не була повною, враховуючи самодержавний характер Російської імперії, тому в даному випадку модель німецького автономного університету поєднувалась із принципом централізованого державного контролю. Але, такий стан справ не зупинив від приїзду до Харкова запрошених до викладання в університеті німецьких науковців, більшість з яких зустріли цю пропозицію з непідробним ентузіазмом, що багато в чому пояснювалось зовнішньополітичними чинниками, а саме Наполеонівськими війнами, підтвердженням чого слугують спогади ординарного професора Марбургського університету Дітріха Крістофа фон Роммеля, який прагнув «кинути кілька насінин науки» на російських землях [21, с. 31]. Тим більше, що декларовані статутом 1804 року привілеї викладацького складу виконувались сповна. Підтвердження тому знаходимо в документах Канцелярії Слобідсько-Українського губернатора за 1804 рік, де підтверджується теза про звільнення від податків професорів і чиновників університету в контексті оподаткування майна професорів Шнауберта і Шада [6, арк. 4].

Повертаючись до Статуту 1804 року, зауважимо, що він вимагав наявність при університеті певної кількості викладачів, загалом – 46, з яких 28 мали бути професорами [23, с. 25]. В перші десятиріччя існування, за браком кадрів в середині Російської імперії, з'явилась необхідність виклику викладачів з-за кордону, які б мали достатню науково-педагогічну підготовку; в результаті, з 47 викладачів, 29 були

іноземцями, в числі яких 18 німців [3, с. 47-48]. Тож, на початковому етапі існування Харківського університету, більшість викладачів з числа іноземців були німецького походження [3, с. 48], найбільш знаковими фігурами серед них були: історик, філософ, ординарний професор Марбургського університету Д.-К. Роммель; доктор філософії, ординарний професор І.-Б. Шад, який створив в Харкові філософську школу; юрист, економіст і філософ, ординарний професор Л. Якоб, серед численних праць якого були підручники за якими йшло викладання в німецьких університетах; математик, ординарний професор Франкфуртського університету Й. Гут; юрист, математик, ординарний професор Магдебургського університету Ф.- К. Швайкат [26, с. 46-51; 3, с. 49]; екстраординарний професор, латинський класик Л. Умляуф [33, с. 77-79]. Вищезгадані викладачі німецького походження принесли значну користь університету, привносячи академічні традиції західних університетів, знайомлячи студентів із новими віяннями в науці та використовуючи провідну роль університету в справі освіти, відкривали нові шляхи і погляди на різні сфери життя суспільства широкому загалу, виголошуючи урочисті промови з приводу початку і завершення навчального року. Найкрасномовнішими були виступи Роммеля, Швайката, Якоба, присвячені ролі освіти і виховання, а також значенню університетської науки [33, с. 112-113].

За безпосередньої участі викладачів німецького походження вдосконалюється система викладання і матеріальна база навчального процесу. Й. Гут у 1808 році поклав початок астрономічному кабінету забезпечивши його інструментами з власної колекції [4, с. 428]. Професор ветеринарії Ф. Пільгер у 1807 році виступив з грандіозним проектом створення в Харкові окремого ветеринарного інституту [4, с. 451], проте цей проект було визнано передчасним. З 1817 року професор Пільгер починає видавати в Харкові журнал «Украинский Домовод», орієнтований на господарів тваринницьких господарств [33, с. 105].

З заснуванням університету простежується певний інтелектуальний рух і літературна діяльність в Харкові, до якого безпосереднє відношення мав професор Роммель, один з ініціаторів організації при університеті наукового товариства, із природничою і літературною секціями [33, с. 115]. Зростанню в Харкові інтелектуального руху, сприяло також заснування В. Н. Каразіним у 1811 році Філотехнічного товариства, членом якого на початковому етапі був німець за походженням хімік, професор Ф. Гізе [33, с. 108].

Проте після 1812 року, в сфері освіти простежується реакція [33, с. 158], що негативно вплинуло на стан Харківського університету, який спішно покинула плеяда німецьких викладачів, серед яких Роммель, Швайкат, Шад. В наступне двадцятиріччя університет вступив в смугу занепаду, що в значній мірі пояснюється зменшенням частки іноземних

викладачів майже в трое, більшість з яких були німцями за походженням [3, с. 50].

Починаючи з другої половини XIX ст. частка викладачів німецького походження в Харківському університеті була мізерною [13, с. 35-37; 14, с. 326-329; 16, с. 278-281; 17, с. 34-36; 18, с. 36-38], що все ж не виключало їх впливу на культурно-освітні процеси регіону.

Загалом, це були представники другого покоління німецьких переселенців, уродженців Харкова, – син вчителя музики Фрідріха Шульца – Г. Ф. Шульц, професор [8, с. 378]; син аптекаря Надлера – В. К. Надлер, екстраординарний професор історико-філологічного факультету Харківського університету [18, с. 36-38]; син викладача в головному народному училищі Харкова Ольденборгер – Й. Ф. Ольденборгер тримав відомий в місті пансіон [2, с. 141].

Представники німецької національної меншини, мали вплив на культурно-освітні процеси регіону, не лише через Харківський імператорський університет. Вагома частка представників даного етносу викладали в мережі середніх і нижчих навчальних закладів, гімназій і шкіл [29, с. 66-67; 30, с. 66-68].

Однією з найстаріших в Харкові була школа євангелістсько-лютеранської общини, до якої належала більшість німецького населення Харкова. У 1827 році пастором Розенштраухом на кошти виділені радою лютеранського приходу і пожертви приватних осіб, було відкрито училище євангелістсько-лютеранської церкви [9, с. 192], яке у 1870 році було перетворено в німецьку школу [31, с. 275], яка десятиліття по тому стає шестикласною. У 1885 році, згадуваний вище, навчальний заклад було перетворено в Вознесенську гімназію для дівчат, в якій німецька мова входила в число обов'язкових предметів, і на ньому читали такі курси, як загальна історія та географія [10, с. 171]. Проте з часом, гімназія русифікувалась, до неї почали приймати учениць православного та іудейського віросповідання, а викладання всіх предметів велось російською мовою.

Німецька етнічна меншина мала вплив на культурно-освітні процеси Харкова, не лише через мережу освітніх закладів, а й через масову культуру. Неабияку роль, представники досліджуваної національної групи відіграли в становленні харківського театру. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст., харківський театр не відрізнявся гарним складом і пристойним репертуаром [19, с. 26-27, 30]. Зазвичай в місто приїжджали мандрівні артисти, в 1810-х роках на сцені харківського театру в основному грали аматори з місцевого чиновництва [25, с. 93]. Поте певні успіхи в розвитку харківського театру простежуються в період 20-30-х років XIX ст., з появою трупи, уродженця Силезії, І. Ф. Штейна [24, с. 926], вчителя танців і антрепренера. Головна заслуга Штейна полягала у створенні справжньої професійної трупи,

до складу якої входило більше 40 акторів, серед яких М. С. Щепкін, Л. Ю. Млотковський, Л. И. Млотковська (Острякова), Н. Х. Рибаків, К. Т. Соленик, 20 виконавців балету і чудовий оркестр [19, с. 34-35]. Труп Штейна прийшлася до смаку поціновувачам мистецтва та звичайним обивателям Харкова, спонукаючи до розвитку театральну діяльність німецького антрепренера. У 1816 року ним було відкрито власний театр (на нинішній Театральній площі) на сцені якого йшли п'єси драматичного, комедійного, трагічного характеру, а також опери [7, арк. 2-3, 7-8]. Крім І. Штейна в Харкові працювали й інші антрепренери німецького походження, з середини 1844 по 1845 роки в місті давали вистави (опери) польська трупа Вільгельма фон Шмідтгофа [19, с. 52-53]. Важливу роль в культурно-освітньому житті міста грали також численні викладачі музики німецького походження, ключовою фігурою серед яких був професор, викладач університету, уродженець Саксонії Ф. І. Шульц.

Таким чином, значний позитивний вплив представників німецької етнічної меншості на культурно-освітній розвиток Харкова є беззаперечним. В окреслений період німці сприяли розповсюдженню в місті ідей просвітництва, так першим продавцем книг в Харкові був німець за походженням пан Ланг, що торгував іноземними виданнями. Тож, не зважаючи на невелику чисельність вище згадуваної національної групи, її представники впродовж XIX ст. відігравали в житті міста доволі значну роль, і займаючи впливові положення в суспільстві, приймаючи безпосередню участь в процесах розвитку освіти і культури міста.

Література

1. Багалей, Д. И. Історія Слободської України / Д. І. Багалій. – Х.: Союз, 1918. – 308 с.
2. Багалей, Д. И., Миллер, Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. Т. 2 (XIX – начало XX века) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Х.: Б. и., 2004. – 982 с.
3. Багалей, Д. И., Сумцов, Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского Университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. – Х.: Типография Адольфа Дарре, Московская 19, 1906. – 329 с.
4. Багалій, Д. І. Вибрані праці: У 6 т. Т.3: Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч.1. (1802-1815 гг.) / Д. І. Багалій, Институт української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Харківська філія, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; Гол. ред., упоряд. В. В. Кравченко. – Харків: Видавництво Народної української академії (НУА), 2004. – 1151 с.

5. Васильчук, В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К.: Видавничий центр КНПУ, 2004. – 340 с.
6. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 10. – Спр. 231.
7. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 34. – Спр. 329.
8. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. 1805-1905 / Под ред. М. Г. Халанского и Д.И. Багаляя. – Х., 1908. – 390 с.
9. Историческая хронология Харьковской губернии / Сост.: К. П. Щелков. – Репринт. воспр. изд.: Х.: Университетская типография, 1882. – Х.: САГА, 2007. – 367 с.
10. Лейбфрейд, А. Ю. Харьков: От крепости до столицы: Заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фолио, 1998. – 334 с.
11. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. – Київ – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Серія «Україна: історія і сучасність». – Вип. 1. – 416 с.
12. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела АН УРСР / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій – К.: Наук. Думка, 1991. – 222 с.
13. Памятная книжка Харьковской губернии на 1863 год. – Х.: В Университетской Типографии, 1863. – 340 с.
14. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. – Х.: В Университетской Типографии, 1864. – 338 с.
15. Памятная книжка Харьковской губернии на 1865 год. – Х.: В Университетской Типографии, 1865. – 386 с.
16. Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год. – Х.: В Университетской Типографии, 1866. – 480 с.
17. Памятная книжка Харьковской губернии на 1867 год. – Х.: В Университетской Типографии, 1867. – 522 с.
18. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год. – Х.: В Университетской Типографии, 1868. – 422 с.
19. Парамонов, А. Материалы к истории харьковского театра. 1780–1930 / А. Парамонов, В. Титарь. – Х.: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. – 280 с.
20. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. – Т. XLVII. Харьковская губерния. – М.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1903. – XVII, 300 с.

21. Роммель, Д. К. Пять лет из истории Харьковского университета / Д. К. Роммель. – Х.: В Университетской типографии, 1868. – 111 с.
22. Саппа, Н. Н. Харьковщина заповедная: Путеводитель / Н. Н. Саппа. – Х.: Прапор, 1987. – 116 с.
23. Слюсарский, А. Г. Харьковский университет в период разложения крепостничества и развития капиталистических отношений (1805-1860 гг.) / А. Г. Слюсарский. – Х., 1955. – 61 с.
24. Театральная энциклопедия / Гл. ред. П. А. Марков. – Т. 5. – М.: «Советская Энциклопедия», 1967. – 1136 с.
25. Український драматичний театр. – Т. 1. – Дожовтневий період. – К.: Видавництво «Наукова думка», 1967. – 520 с.
26. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.
27. Харківський університет – рідному місту. – Х.: НМЦ «СД», 2004. – 200 с.
28. Харьковский календарь на 1870 год с картою русских железных дорог. – Репринт. воспр. изд.: Х., Типография К. И. Счасни, 1869. – Х.: САГА, 2008. – 408 с.
29. Харьковский календарь на 1876 год. – Х.: Издание Харьковского Губернского Статистического комитета, 1975. – 510 с.
30. Харьковский календарь на 1877 год с приложением карты Харьковской губернии. – Х.: Издание Харьковского Губернского Статистического комитета, 1976. – 745 с.
31. Шкодовский, Ю. М. Харьков вчера, сегодня, завтра / Ю. М. Шкодовский, И. Н. Лаврентьев, А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Х.: Фоліо, 2002. – 206 с.
32. Щелков, К. П. Историческая хронология Харьковской губернии / К. П. Щелков. – Харьков: В Университетской Типографии, 1882. – 366 с.
33. Яновський, Л. Харківський університет на початку свого існування (1805-1820) / Л. Яновський. – Х.: Майдан, 2004. – 508 с.



Джерелознавство